

MOSTAR U DOBA VELIKOG RATA

Prvi svjetski rat je po mnogo čemu izuzetna pojava u historiji čovječanstva. Nastao kao posljedica stalnog zaoštavanja odnosa i nepomirljivog suparništva između velikih evropskih sila, prvenstveno u oblasti kolonijalne politike, ovaj sukob je eskalirao do neslućenih razmjera i u konačnici značajno izmijenio geopolitičku sliku Evrope i svijeta.

Rat je, također, svom žestinom pogodio Bosnu i Hercegovinu, koja seu prvim godinama konflikta našla u samom središtu zbivanja.

1. Prilike u Mostaru u predvečerje I svjetskog rata

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine otvorila je novo poglavlje u višestoljetnoj historiji Mostara. Grad je za vrijeme četrdesetogodišnje uprave Dvojne monarhije značajno izmijenio dotadašnju sliku urbanog naselja orijentalno-islamskog tipa, te potvrdio ranije stečeni status političkog, kulturnog, ekonomskog i upravnog središta regije, ali i jednog od najznačajnijih činilaca na veoma kompleksnoj bosanskohercegovačkoj političkoj sceni. Mostaru se u austrougarskim vojnim krugovima pridavao veliki strateški značaj. Zbog toga se, odmah po okupaciji, pristupilo prilagođavanju postojećih, te izgradnji i opremanju novih vojnih objekata.¹ U Mostaru su u ovom periodu podignuta tri veća vojna kompleksa (Sjeverni, Južni sa garnizonskom bolnicom i Zapadni logor) i obnovljen objekat Konaka. Također je 1913. godine, južno od gradske zone, izgrađeno vojno uzletište (*Flugfeld*) i ustrojen vazduhoplovni park (*Flugpark 4*), kao jedna od ukupno deset organizacijsko-taktičkih formacija ovog tipa, koliko ih je postojalo na prostoru Monarhije.² Mostar je pored toga bio okružen nizom manjih utvrda (»fortica«), uvezanih u jedinstveni sistem odbrane. Na području grada je bila stacionirana regimenta brdske artiljerije (*k.u.k. Gebirgsartillerieregiment No 7*), koja je u svom sastavu imala četiri baterije topova i 2 haubičke baterije,³ te posadne i po potrebi operativne trupe.

¹ Na području Monarhije je, od 1820. godine do početka I svjetskog rata, planski izgrađeno velikobroj utvrda, koje su trebale poslužiti realizaciji ratnih ciljeva. Za izgradnju novih i modernizaciju postojećih utvrđenja strateški važnim mjestima naročito se zalagao šef austro-ugarskog generalštaba Franz Conrad von Hötzendorf. Bosna i Hercegovina je nakon aneksije 1908. godine, zbog već izvjesnog ratnog sukoba sa Srbijom i Crnom Gorom, postala područje od posebnog vojnog interesa. Tako su u ratnim planovima Sarajevo i Mostar bili predviđeni kao odvažna vojnopolitička i opskrbenasredišta dok su, kada je u pitanju Hercegovina, samostalno odbrambene i ofanzivne aktivnosti stavljene u zadatak trupama stacioniranim u Trebinju i Bileći. O tome bliže: Kurt Mörz de Paula, *Der österreichisch-ungarische Befestigungsbau: 1820-1914*, Wien 2006, 22-23.

² Parkovi su bili opremljeni sa po četiri aviona, dva teretna vozila, četiri hangara i ostalim potrebnim logističkim sredstvima. Prvi zapovjednik mostarskog Parka bio je natporučnik Teodat Andrić. Tomislav Aralica-Robert Čopec, *Ratno zrakoplovstvo Austro-Ugarske 1890.-1918.*, *Sto godina ratnog zrakoplovstva u Hrvatskoj*, Zagreb 2012., 17.

³ Georg Sobička, *Gliederung und Entwicklung der Batterien der österreichisch-ungarischen Feld- und Gebirgsartillerie in Weltkrieg 1914-1918*, Wien und Leipzig 1920, 25.

Tragične posljedice ubistva austrougarskog prijestolonasljednika Franca Ferdinanda,⁴ koje je 28. juna 1914. godine u Sarajevu izvršio Gavrilo Princip, snažno su se osjetile i na području Mostara. Već sutradan su u gradu otpočele demonstracije, tokom kojih je demolirano više srpskih trgovačkih radnji. Šef Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Oskar Potiorek donio je 1. jula 1914. godine naredbu o protezanju prijekog suda, koji je bio uspostavljen za grad i kotar Sarajevo, na cijelu zemlju. Prijeki sud za grad Mostar je zvanično proglašen dan kasnije u 11,30 sati. Istovremeno, uslijedili su različiti pritisci i napadi na imovinu, te denuncijacije viđenijih mostarskih Srba.⁵ Uzavrelu atmosferu pokušao je smiriti mitropolit Petar Zimonjić, koji je svojom okružnicom od 23. jula 1914. pozvao sveštenstvo i odbore crkveno-školskih opština sa područja Zahumsko–Hercegovačke mitropolije na mir i lojalnost prema vlastima, a pravoslavno stanovništvo na oprost i zaborav nanesenih uvreda i kleveta. Odnos prema ovdašnjim Srbima je u svom pastirskom pismo oštro osudio i mostarski biskup fra Alojzije Mišić.⁶

U noći 25/26. jula 1914. godine proglašena je mobilizacija, nakon čega su otpočela hapšenja uglednih građana srpske nacionalnosti. Sposobni uhapšenici upućivani su u vojsku, a nesposobni deportirani u unutrašnjost zemlje, odnosno Monarhije. Posebno su na udaru bili opozicionari povezani sa redakcijom lista i saborskom poslaničkom grupom »Narod«, te svećenici, učitelji, intelektualci i kulturni radnici. Pored Srba, interniran je i jedan broj Muslimana.⁷ Istovremeno je organiziran novi val demonstracija, prilikom kojeg su između ostalog napadnute lokalne srpske škole, Pravoslavna crkva i Mitropolija. Pozitivnu ulogu u ovim burnim dešavanjima odigrao je mostarski tvrđavni zapovjednik general Franz Maudry, koji je odmjerenim nastupom uspio zadržati situaciju pod kontrolom.

2. Stanje u Mostaru i Hercegovini do kapitulacije Crne Gore 1916. godine

Uzavrela situacija u Bosni i Hercegovini bila je u potpunosti obilježena intenzivnim pripremama za otpočinjanje ratnog sukoba. Glavnina snaga austrougarske VI armije, koja je u svom sastavu imala XV i XVI korpus sa 6 pješadijskih divizija, prikupila se u dvije skupine kod Sarajeva i Mostara. Vazduhoplovni parkovi su u međuvremenu preustrojeni u letачke čete (*Fliegerkompagnie*, skr. *Flik*). Mostar je bio određen kao mobilizacijsko mjesto za dvije letачke

⁴Nadvojvoda Ferdinand je u Mostaru, na proputovanju za Sarajevo, boravio tri dana ranije.

⁵Zemaljskavladaza Bosnu i Hercegovinu (akt 5975 prez.) je 12. jula 1914. zatražila od Predsjedništva Okružnog suda u Mostaru provođenje istrage u povodu navodne prijave sudskog tajnika Ludwiga Tertila o antidržavnim aktivnostima advokata Dušana Vasiljevića i činovnika ovog suda srpske nacionalnosti, koja je u Sarajevu prosljeđena iz ovdašnjih vojnih krugova. Tertil je o navode zapisnički opovrgao.

⁶Vladimir Ćorović, *Mostar*, Banja Luka-Beograd, 1999., 123.

⁷O interniranim Mostarcima vidi: Marko S. Popović, *Patnje Srba 1914–1918, Knjiga o Mostaru*, Beograd 1998, 185–187.

kompanije (*Flik 4 i Flik 6*),⁸ koje su nakon ustrojavanja upućene na operativne zadatke bliže linijama fronta. U Mostaru se također nalazio i jedan od važnijih austrougarskih centara za obuku avijatičara, koji je radio u okviru Letačke rezervne čete (*Fliegerersatzkompagnie-Flek*) broj 11, kao i radionica za popravku aviona (*Fliegerwerkstatt*).

Ratne operacije crnogorske vojske na području istočne Hercegovine,⁹ te sve izvjesniji ulazak Italije u rat protiv Centralnih sila, ubrzali su odluku austrougarskih vojnih vlasti da poduzmu mjere za evakuaciju Mostara, koji je kao utvrđeno mjesto bio predviđen za odbranu. Evakuacija, koja je otpočela 21. maja 1915, trajala je do kraja novembra iste godine.¹⁰ U ovom periodu je stanovništvu bio zabranjen povratak u grad, što je dodatno uticalo na njegovo osiromašenje, te propast ili oštećivanje ostavljene imovine. Protiv mostarskih Srba vođeno je nekoliko pojedinačnih ili kolektivnih sudskih istraga i procesa.¹¹ U velikom Banjalučkom procesu su za veleizdaju optuženi i osuđeni Kosta Gnjatić, dr Vasilj Rundo, Vaso Medan, Đorđo Obradović, Čedo Milić, dr Vladimir Ćorović, Atanasije Šola i Ljubomir Mijatović.¹² Naknadno su u veleizdajničkim procesima osuđeni Ibrahim Alajbegović i Salih Ćišić.¹³ Proces protiv članova mostarskog društva Srpske đlačke omladine Ismeta Sarića, Obrada Mastilovića, Radmila i Milosava Grđića, Čedomila Mitrinovića, Bogoljuba Bratića, Vljajka Lalića, Alekse Misite, Čedomira Dodera, Dejana Pavića i Alije Drače, vođen je tokom aprila i maja 1915. u Sarajevu. Optuženim đlacima i omladincima su također izrečene kazne zbog veleizdaje.¹⁴ Po naredbi Zemaljske vlade od 13. oktobra 1914. zatvorene su lokalne srpske škole, a sa radom su prestala sva kulturna, prosvjetna i sportska društva. U periodu 1914–1915. bio je prekinut rad u mostarskoj državnoj gimnaziji. Neposredna ratna opasnost na području Mostara i Hercegovine prestala je kapitulacijom Crne Gore 25. januara 1916. godine. Pomjerenje linija fronta ipak nije značilo olakšanje za napaćene građane, čija su se stradanja nastavila i u narednim godinama.

⁸Letačke čete su bile opremljene avionima tipa *Etrich, Lohner* (C4, C9, C10, C14, C22, D22) i *Lloyd*.

⁹Ukupnajačina austrougarskih trupa (operativne jedinice i tvrđavske posade) nahercegovačkom ratništvu je, prema nekima izvorima, iznosila 77 bataljona, odnosno oko 75.000 vojnika, kojih su araspolaganju imali 564 artiljerijska oruđarazličita ihklibara. O austrougarskim vojnim jedinicama nastacioniranim u Mostaru početkom I svjetskog rata i borbenim aktivnostima u istočnoj Hercegovini vidi: Uroš Kostić, *Operacije crnogorske vojske 1914. godine*, Istorijiskizapisi, godina XVII, knjiga XXI, Titograd 1964, 403–433, te u tomovima edicije: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. (Österreichischen Bundesministerium für Heereswesen und Kriegsarchiv. Unter der Leitung von Edmund Glaise-Horstenau (Hrsg), Wien 1930–39.), koji se odnose na odgovarajuće ratne godine (1914, 1915. i 1916.).

¹⁰Marko S. Popović, *n. dj.*, 184.

¹¹ Okružni sud u Mostaru je 25. 10. 1914. godine (1415/14 prez.) na traženje izvjestio sarajevski Okružni sud o provedenoj istrazi protiv srpskih sokolskih društava i sokolaša na ovom području. U izvještaju je naročito apostrofiran Čedo Milić iz Mostara, protiv koga je zbog aktivnosti u radu srpskih sokola u Hercegovini, te društava “Pobratimstvo“ i “Trezvenost“ u okviru procesa Veljku Simoviću i drugovima vođena istraga zbog zločina veleizdaje.

¹² O Banjalučkom sudskom procesu detaljno: Đorđe Beatović–Dragoljub Milanović, *Veleizdajnički procesi Srbima u Austro – Ugarskoj*, Beograd 1989.

¹³ Vladimir Ćorović, *n. dj.*, 123.

¹⁴Isto; Đorđe Beatović–Dragoljub Milanović, *n. dj.*, 229.

3. Godine patnje i gladi

Rat je sa svom svojom okrutnošću pogodio stanovništvo Mostara. Ionako teške prilike oko snabdjevanja hranom dodatno je pogoršala višemjesečna katastrofalna suša, koja je ove krajeve pogodila 1917. godine. U posljednjim godinama rata pojavila su se i različita biljna oboljenja, poput filoksere. Ovo je uzrokovalo propadanje vinograda na području grada, koji su za ovdašnje stanovništvo predstavljali kako izvor hrane, tako i jednu od najvažnijih privrednih aktivnosti. U ovom periodu je među građanima zabilježeno više smrtnih slučajeva od iscrpljenosti i gladi.¹⁵ Akciju izmještanja djece izvan ovih prostora u cilju njihovog spašavanja vodili su hercegovački franjevci, koji su u Mostaru otvorili sirotinjsku kuhinju. Na poslovima pomoći stanovništvu naročito su bili angažirani hercegovački biskup fra Alojzije Mišić i fra Didak Buntić.¹⁶ Ratom iscrpljeni građani Mostara, ali i vojska u lokalnom garnizonu, sve su više pokazivali svoje ogorčenje prema militantnoj politici Austro-Ugarske i njenim tragičnim posljedicama. Zapovjedništvo mostarskog Južnog logora izvijestilo je 9. februara 1918. o nemirima, koji su izbili prilikom podjele vojničkih sljedovanja. Tom prilikom je nezadovoljno ljudstvo jedne čete Dopunskog bataljona 22. pješadijskog puka opljačkalo trgovačku radnju smještenu u Južnom logoru. Slična stvar se također dogodila u Zapadnom logoru. Neredi su nastavljeni i sutradan, kada je grupa od oko 100 vojnika pomenutog bataljona opljačkala više trgovina i demolirala nekoliko kafana u gradu, što je izazvalo paniku među stanovništvom. Pobunjenici su pokušali prodrijeti u Komandu mjesta, ali ih je u tome uspjela spriječiti vojna policija. U čišćenju grada od pobunjenih vojnika angažirane su garnizonske interventne jedinice. U oružanom sukobu, koji je nešto kasnije izbio ispred Južnog logora, ubijen je jedan, a ranjena dvojica vojnika. Pojedine jedinice su odbijale da izvrše dobijena naređenja, a kamenjem je napadnut i sam komandant Dopunskog bataljona.¹⁷ Vojne vlasti su s dosta problema uspjele uspostaviti red, ali je situacija i dalje bila na ivici incidenta.

Austrougarska vojska je napustila grad 4. novembra 1918. godine. U Mostaru su, u skladu sa naredbom Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, uspostavljeni teritorijalni odbori narodnih

¹⁵Izu zetno teško stanje u cijeloj zemlji, a posebno siromašnoj hercegovačkoj regiji, najbolje ilustrira podatak da je 1914. godine u Bosni i Hercegovini žetva iznosila preko 5.650.000 metričkih centi žitarica, 1916. duplo manje, dok je 1917. prinos bio samo oko 1,5 milion. Prepolovljen je i stočni fond, a velika količina prehrambenih artikala se morala izdvojiti za vojsku. Situaciju je dodatno otežavala činjenica, da se hrana nije mogla dopremiti željeznicom iz drugih krajeva Monarhije, jer nije bilo raspoloživih vagona. Zabilježeno je da su Hercegovci u posljednjim godinama rata pravili hljeb gotovo isključivo od pepela i samljevene kore drveta.

¹⁶O kritičnoj situaciji u pogledu opskrbe hranom i humanitarnom djelovanju franjevacu u Mostaru i Hercegovini za vrijeme I svjetskog rata vidi: dr Andrija Nikić, *Godine gladi*, Duvno 1974; Mira Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Slavonski Brod 2008.

¹⁷Kriegsarchiv Wien, Militärische Kanzlei Seiner Majestät, 28-2/12 ex 918, Telegrafski izvještaji Mjesne vojne komande u Mostaru. O nemirima u Mostaru detaljno: Richard Georg Plaschka-Horst Haselsteiner-Arnold Suppan, *Innere Front, Erster Band, Zwischen Streik und Meuterei*, München 1974, 148-154.

vijeća. Na čelu Okružnog narodnog vijeća bio je Pero Šantić.¹⁸ Srpska vojska je u Mostar ušla 15. novembra 1918. godine, čime je okončana četrdesetogodišnja vlast Dvojne monarhije u gradu.

Za vrijeme I svjetskog rata je sa područja grada u vojne jedinice mobilizirano 1.809 vojnika. Od 329 obveznika, koliko ih je bilo angažirano u radnim odredima, u sastav operativnih jedinica je nakon završene obuke prebačeno njih 163. U toku rata život je izgubilo 337 vojnika, dok ih je 100 proglašeno vojnim invalidima.¹⁹

¹⁸ Vijeće je obavilo sve pripreme za očekivani dolazak srpskih jedinica. Program dočeka je putem plakata obznanjen 9. novembra 1918. godine.

¹⁹ Mr Zijad Šehić, *Prilog istraživanja vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878–1918. godine)*, „Hercegovina“, 10, Mostar 1998, 152–155.